

מחשבות על קדושת האמנות

"וַעֲשׂוּ לִי מִקֹּדֶשׁ - וְשִׁכַּנְתִּי בְּתוֹכָם" (שמות כה, ח). במסעו לארץ ישראל, עוזב העם את הר סיני בו חווה את המפגש עם הקב"ה. כיצד תתפרש עזיבה זאת? שמא כניתוק הקשר עם הקב"ה? בניית המשכן היא התשובה הסמלית לכך. העם יישא אתו את סיני לכל מסעותיו. הקשר לא יינתק: "וַעֲשׂוּ לִי מִקֹּדֶשׁ - וְשִׁכַּנְתִּי בְּתוֹכָם" (שמות כה, ח), וכפי שהדגישו המפרשים "בְּתוֹכוֹ לֹא נֹאמַר אֲלֵא בְּתוֹכָם", בתוך לבבות המאמינים. אוהל המועד, הוא המוחש אשר בתוכו שוכן המופשט.

מצווה זאת היא כדברי המדרש (במדבר רבה יב, ג) פרדוכסלית:

"בשעה שאמר לו הקב"ה 'וַעֲשׂוּ לִי מִקֹּדֶשׁ - וְשִׁכַּנְתִּי בְּתוֹכָם', אמר משה: 'מי יוכל לעשות לו מקדש שישרה בתוכו (מלכים א ח, כז): 'הִנֵּה הַשָּׁמַיִם וְהַשָּׁמַיִם לֹא יִכְלְלוּךָ אֲףִי הַבַּיִת הַזֶּה אֲשֶׁר בְּנִיתִי' ואומר (ירמיה כג, כד): 'הֲלוֹא אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ אֲנִי מְלֵא נָאֻם ה'': ואומר (ישעיה סו, א): 'הַשָּׁמַיִם כָּסְאִי וְהָאָרֶץ הֶדְם רַגְלִי אִי זֶה בֵּית אֲשֶׁר תִּבְנוּ לִי?'. אמר הקב"ה 'איני מבקש לפי כוחי אלא לפי כוחך... כל העולם כולו אינו יכול להחזיק כבודי... אני איני מבקש מידך אלא עשרים [קרשים] בדרום ועשרים בצפון ושמונה במערב...' הקרשים, המיתרים והיתדות בונים את המוחש בו שוכן המופשט. המשכן אינו חלק של הטבע, אלא פרי פעולתו הצנועה של האדם. כאן יסוד האומנות שבקדושה.

מלחמת הערכים

בכל אחד מתחומי פעילותו של האדם מתבטא ערך. במדע ובפילוסופיה - האמת, בכלכלה ובטכנולוגיה - התועלת והאינטרסים, באסטיקה - היפה, במוסר - הטוב, במשפט - כיבוד הזולת, בדת - הקדושה. לפנינו רבגוניות של ערכים, אלא שהסיכוי שבעושר כרוך בסיכון רב. האדם חייב ליצור אינטגרציה בין הערכים, הרמוניה בין הדגלים אותם הוא מניף. או אז כורת ערך ברית עם ערך אחר, האמנות שבקדושה היא דוגמה לכך. אולם, לפעמים הערכים נמצאים בסתירה, בעימות, ואף במלחמה. ערך משעבד ערך, הפנטיזם הדתי למשל, בו הקדושה-לכאורה מעוותת את המוסר. אך בכך לא תמו הבעיות. הערכים שנויים במחלוקת, ופעמים רבות מדי יש המזייפים אותם, "האמרים לְרַע טוֹב וְלַטוֹב רָע, שְׁמַיִם חֹשֶׁךְ וְאֹר לְחֹשֶׁךְ שְׁמַיִם מֵר לְמָתוֹק וּמָתוֹק לְמָר" (ישעיהו ה, כ). הערך חייב מעתה להתמודד עם האנטי-ערך, מה שהקבלה כינתה 'סטרא אחרא'.

הדרמה שבין הערכים מתוארת בסיפורו של ר' נחמן מברסלב: "מעשה מאבדת בת מלך". בת המלך, אחות יחידה לששה אחים, נעלמה. המשנה למלך, נשלח לחפש אותה. ר' נחמן מתאר את מקום המצאותה: "הלך [המשנה למלך] מחדר לחדר ומטרקלין לטרקלין... עד שהגיע לטרקלין אחד מפואר [של מלך זר] והנה... עומדים ומנגנים לפניו בכלים שונים ומשונים... והמלך מצווה להביא לפניו את המלכה. מיד הריעו כולם בשמחה גדולה... הביאו את המלכה והושיבוה על כסא מפואר... ראה אותה המשנה-למלך והכיר בה מיד. היא בת-המלך האבודה.

- המכיר אתה אותי? שאלה המלכה את המשנה למלך.

- הן, מכיר אני אותך. הלא את בת המלך שאבדה. הגידי לי איך באת לכאן?

אמרה לו:

- מקום זה הוא מקומו של הלא-טוב, של הסמ"ך מ"ם".

באותיות אלו כינתה המסורת בכוונה בצורה מעוותת את 'סמאל' השולט על כוחות הטומאה והשטניות. בת המלך נלקחה בשבי של הסטרא אחרא, עולם האנטי-ערכים! המשנה-למלך, האדם, מנסה פעמיים לגאול אותה, אך ברגעים הקריטיים ממש, נכשל. ר' נחמן מסיים את הסיפור בצורה לכאורה אופטימית. הוא הוציא אותה "ואיך שהוציא לא סיפר".

הסיפור רווי ברמזים קבליים. ששת האחים הם הספירות, האידיאלים, הערכים השונים. אך מי היא בת המלך, ספירת מלכות? רבי נחמן מקשר אותה בסוד הצמצום וב'בת-עין', סמלים קבליים מובהקים. עבורי, מייצגת כאן בת-המלך את האמנות, את בבת-העין של האמן ואת צמצם המצלמה. הסיפור טוען בצורה בוטה שהאמנות נפלה בשבי השטן. קשה לכתוב זאת בעידן התקינות הפוליטית, אולם להגנתי אומר, שנדמה לי שהרבה מהנמענים לא ירתעו מייחוס מחתרניות ושטניות ליצירותיהם. לפנינו טרגדיה הסטורית מתמשכת, שעבוד חלקים רבים של האמנות לכוהני-אליל, לכובשים ולעריצים, לשועי העולם, מאז העולם העתיק ועד לְלִנִּי ריפנשטאהל הבמאית הכישרונית ששרתה את הנאצים. בפיתולים היסטוריים רבים, שרתה האמנות את השקר, את הגזענות וודאי את הפורנוגרפיה. אך אם פירושי נכון, למרות הכל, האמנות אינה טמאה או נוכריה, היא כח מהכוחות העליוניים, היא בת המלך הנמצאת לפעמים בגלות או בשבי. ובעת שבייה עליה לדעת שאנו מתגעגעים אליה, לחזרתה לאוהלי שם.

המשכן והיתדות

ואנו, צרכני האמנות, האם רשאים אנו לבוא בדרישות אל האמנים? המותר לנו להגביל את חרותם? לפגוע בקדושת האמנות? לא! אך אולי עלינו ללמוד משהו ממה שהתרחש בשטוקהולם. לא, אין כוונתי ל"שלגיה וטירופה של האמת", "המיצג האמנותי" בו הרוצחת

ממסעדת מקסים שטה בחיך של מלאך בספינה לבנה בתוך בריכה של דם. כוונתי למאורע אחר שהתרחש במאי 1999, ואני מתנצל בפני קוראי על כך שכדי לתארו אצטרך להחזיר אותם לשלב האנלי-אורולוגי של התפתחותם, שלב המאפיין חלק לא מבוטל ביצירה התרבותית בת זמננו. ב-1917 הכניס מרסל דושאן (Marcel Duchamp) "מתקן למי רגלים" לתערוכה בניו יורק, תחת השם "Fountain". המתקן האורגינלי נעלם, אך ב-1964 נעשו ממנו, בשיתוף האומן, כמה העתקים מדויקים שהתפזרו במקומות שונים ומכובדים. אחד ההעתיקים נמכר לאספן יווני בסכום הצנוע של \$1,762,500. העתק אחר הגיע למוזיאון לאמנות מודרנית בשטוקהולם. ב-1999 טען סטודנט לאומנות שעשה את צרכיו במתקן האמנותי, חילול הקודש שגרם סקנדל לא קטן. המוזיאון פתר את הבעיה מתוך כך שכפר בעובדות, למרות התצלומים שהסטודנט שמר ברשותו. מעשיו, כך טענו רבים, היו גם הם מיצג אמנותי. אינני יודע מה רצה דושאן להביע ב"יצירתו". ברור לי שהוא הצליח להוכיח טענה מכרעת שחוקרים חשובים בעולם ובארץ פיתחו: טיבה האומנותי של יצירה אינו נקבע על ידי תכונותיה, אלא אך ורק על ידי העובדה שהיא מוצגת בתנאים תקינים בתערוכה או במוזיאון. המשכן קובע את הקדושה. מכאן לקח לצרכנים. חלילה מלפגוע בחרות היוצר, אך בהחלטותיהם של האוצר והמוזיאון יש לחברה כולה, דעה.

דברים אלה מביאים אותי למה שכתב באחד הערותיו הראי"ה קוק. הספרות והאמנות, יעודם "להוציא אל הפועל כל המושגים הרוחניים, המוטבעים בעומק הנפש האנושית, וכל זמן שחסר גם שרטט אחד הגנוז בעומק הנפש... חובה על עבודת האמנות להוציאו". האמנות חושפת את עולמו הפנימי של האדם, תוך שהיא מוסיפה בושם למציאות האפורה של היומיום. אולם יש דברים, הוסיף, שמוסיפים לא בושם אלא בְּאִשָּׁה, שמקורה בסטרא אחרא. אלה הם "הדברים הגנוזים, שקבורתם הוא ביעורם, להם מתוקנת היתד שעל אזינינו לחפור ולכסות". כאילו בתגובה לדושאן, נרמז כאן הפסוק (דברים כג, יד): "וַיִּתֵּן תְּהִיָּה לָךְ עַל אֲזִנְךָ", בחגגורך; וְהָיָה בְּשִׁבְתְּךָ חוץ - וְחִפְרְתָּהּ בָּהּ וְשִׁבְתָּ וְכִסִּיתָ אֶת צִאָתְךָ". האומן ונאמן האמנות, החברה והמוזיאון, חייבים להשתמש ביתד כדי לקבור את אותם הדברים שנוצרו "למען הרבות בְּאִשָּׁה". יתד זה הוא אחיו של היתד בו קשורים מיתרי המשכן, והוא האחראי לשמירת קדושתו.